

ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻ
ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

ՎԻՐԱԲՅԱՆ Վ. Հ.

Հայկական հետախուզության պատմության մեջ նշանակալի վաստակ ունի Տիգրան Դևոյանցը, որն այդ համակարգի կարևոր դեմքերից է, նրա յուրօրինակ իրական դեկավարներից մեկը¹:

Տիգրան Դևոյանցը ծնվել է Երևանում: Հայտնի է, որ 1903 թ. նա արդեն ռուսական միջնակարգ դպրոցի սան էր: Ուսման ընթացքում մասնակցում է ցարական իշխանությունների կողմից հայ եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու և հայկական դպրոցները փակելու դեմ սկսված աշակերտական հուզումներին, և այդ պատճառով հեռացվում է դպրոցի երրորդ դասարանից ու փախչում է Թիֆլիս: Նրա փոխարեն ձեռքակալվում է եղբայրը՝ Հակոբը, որը 5-6 ամսվա բանտարկությունից հետո ոստիկանապետին 5000ռ. կաշառք տալով՝ ազատվում է բանտից: 1904-1905 թթ., երբ Ռուսաստանում սաստկացան հակամիապետական տրամադրությունները, ցարական իշխանությունները, հեղափոխական խմորումների դեմն առնելու նպատակով, Բաքվում, Թիֆլիսում, Նախիջևանում և հայաշատ այլ վայրերում կազմակերպում են հայ-թաթարական բախումներ: Բնչպես իր մարտական դասընկերը՝ Դրոն (Դրաստամատ Կանայան), Դևոյանցը նույնպես հայտնվում է այն հայրենանվեր մարդկանց շարքում, որոնք փորձում էին սատար կանգնել հայ ազգաբնակչությանը Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում: Դևոյանցը Թիֆլիսում, Շեյթան բազարի շրջանում կազմակերպում է մաուզերներով զինված 12 հոգանոց մի խումբ՝ գործելով Ռոստոմի (Ստեփան Զորյան) հրահանգներով:

1906 թ. վերաբացվեց Թիֆլիսի առևտրական դպրոցը, և ուսումնառությունը կիսատ թողած Տ. Դևոյանցը փորձում է այն ավարտել, սակայն, դպրոցական վարչության բացասական վերաբերմունքի պատճառով, վերցնելով բոլոր վկայականները, մեկնում է Երևան, որտեղ ընդունվում է Երևանի գիմնազիայի 8-րդ

¹ Տե՛ս Hovannisian R. G. The Republic of Armenia, vol. II, From Versailles to London, 1919-1920, Berkeley. Los Angeles, 1982, p. 68, 177, 489.

դասարանը և հաջողությամբ հանձնելով քննությունները՝ ավարտում այն: Երևանի գիմնազիայում չորս տարի ուսանելու ընթացքում նրա դասընկերներից էր Դրոն: Նրանք համատեղ ջանքերով ստեղծում են աշակերտական մարտական խումբ, որին անդամակցում էին Ս. Ջալալյանը, Ղարիբյանը, Խոսրովը և ուրիշներ, թվով՝ 9-10 հոգի²:

Որոշ ժամանակ անց նա ընդունվում է Տոմսկի համալսարանի լեռնային ճարտարագիտական բաժինը: Ուսման ծախսերը հոգում էր նրա ընտանիքը, այդուհանդերձ, Դևոյանցը, մասնավոր դասեր տալով, ինքն էլ փորձում է օգնել իր ընտանիքին՝ հոգալով չորս եղբայրների և երեք քույրերի կարիքները: Տոմսկի համալսարանում ուսանելու տարիներին Դևոյանցը գործուն մասնակցություն է ունենում հեղափոխական շարժումներին՝ կապեր հաստատելով ՀՅ Դաշնակցության, Սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության, հրեական Բունդի, լեհ հեղափոխականների հետ, աջակցում Սիբիրից մի շարք հայ հեղափոխականների փախուստի կազմակերպմանը:

Ռուսական պատմության մեջ հայտնի ռեակցիայի ժամանակաշրջանում (1907-1912 թթ.) հետադիմությունը հարձակման է անցնում հեղափոխության դեմ և կազմակերպում մեկը մյուսից անարդար դատավարություններ՝ բազմաթիվ հեղափոխականների նրկատմամբ: Բանտարկվում է նաև Ս. Դևոյանցը, սակայն որոշ ժամանակ անց, հոր երաշխավորությամբ ազատ է արձակվում ու մեկնում Երևան, որտեղ ապրում է մեկուկես տարի՝ գիմնազիայի քննությունների համար նախապատրաստելով աշակերտներին:

Լիժինյան դատավարության ընթացքում (ցարական քննիչ Լիժինը հայտնի է Դաշնակցության նկատմամբ 1907-1912 թթ. կազմակերպած անօրինական դատավարությամբ) Տոմսկի համալսարանի ուսանող Ս. Դևոյանցը կրկին ձերբակալվում է: Նրա բանտային ընկերն էր Բաֆֆու «Խենթի» հերոսի նախատիպ Արսենը («Խենթում»՝ Վարդան), որին Դևոյանցը որոշ առարկաներ է ուսուցանում՝ նրա խնդրանքով: 1910 թ. Դևոյանցը փախչում է բանտից. այդ գործում նրան օգնում է նաև հայ նշանավոր վրիժառու, ազգային ազատամարտի նվիրյալ Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան)³: Դևոյանցի փախուստին, իր իսկ վկայությամբ, զգալի

² Տե՛ս Դևոյանց Տիգրան, Դրաստամատ Կանայեան (Դրո) (Հայրենիք, Բոստոն, 1957, N 9 (379), էջ 11), տե՛ս նաև Գևորգյան Հ., Սեբաստացի Մուրադ, Ե., 2003, էջ 224:

³ Այլ կերպ՝ Պարոնյան Հովհաննես - Մարգիսջանյան Համբարձում (Յապոնացի Սաքո): ՀՅԴ նվիրյալներից էր: 1903 թ. հայ եկեղեցու կալվածքները բռնագրավող ցարական ոստիկանների և կազակների դեմ կազմակերպում է զինված դիմադրություն, իսկ արդեն 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կոիվների ժամանակ հատուցման գործողություններ է կազմակերպում և Շուշիում իրագործում ցարական մի շարք պաշտոնյաների, այդ թվում՝ քաղաքի գլխավոր ոստիկանապետ Սախարովի, պրիստավ Շումակնիչի և այլոց ահաբեկումները: 1918-1920 թթ. նա դառնում է Ջանգեզուրում խորհրդային իշխանության դեմ զինված հակամարտության կազմակերպիչներից մեկը: Սակայն Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Յապոնը ձերբակալվում է և 1920 թ. հոկտեմբերին գնդակահարվում Գորիսի բանտում:

չափով օգնում է Երևանի ՀՅ Դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտեն: Դեռևս նույն մոտ մեկ ամիս հյուրընկալվում է Դրոյի մոտ: Հենց Դրոյի գործուն աջակցությամբ էլ (Դրոն Դեռևս Դեռևս Թավրիզ տեղափոխող կառավարին հրահանգում է աչքի լույսի պես պահպանել Տիգրանին) Դեռևս ուղևորվում է դեպի Թավրիզ, որտեղ կար մեծ թվով հայություն⁴: Բայազետից Թավրիզ տանող ճանապարհին նա մի շարք ծածկանուններ է փոխում՝ Հակոբ Հակոբյան, Աշոտ Հովսեփյան և այլն: Թավրիզում նրան դիմավորում է Սարգիս Կուկունյանի նախկին զինակիցը՝ Նորքեցի Ծերուկը՝ Բալաջանովը (Ստեփան Ստեփանյան), որը փախչելով Սախալինի տաժանակիր բանտից՝ հաստատվել էր Թավրիզում: Այստեղ Դեռևս ռուսաց լեզու, երկրաչափություն և հանրահաշիվ է դասավանդում Հայոց կեդրոնական դպրոցում: Ապրելով Նիկոլ Դումանի մոտ՝ նա մասնակցում է Դումանի խմբի աշխատանքներին: Միաժամանակ, Բաքվից Խ(Ք)րիստափոր Վերմիշևից առաջարկ ստանալով՝ թղթակցում է «Բագու» և «Կավկասյան տեղեկագրաֆ» թերթերին: Համագործակցությունը այդ թերթերի հետ շարունակվում է շուրջ 9 տարի՝ մինչև այդ թերթերի փակվելը: Իր հեղինակած նյութերը նա ստորագրում էր «Տիգր Դեռ», «Օմեգա» և «Աշոտ» կեղծանուններով, իսկ «Ալֆա» կեղծանունով թղթակցում էր ռուս սոցիալիստ-հեղափոխականների «Ջնամյա տրուդա» և Թավրիզի «Առավոտ» թերթերին:

Շուտով Թավրիզում ևս դժվարություններ են առաջանում, քանի որ առկա էր ձերբակալման վտանգը: Պարսկաստանը հեղափոխական կոմիտեների մեջ էր, գահընկեց էր արվել Սահմեդ Ալի շահը, Թեհրանի ուղղությամբ շարժվում էր հայազգի հայտնի ռազմաքաղաքական և հասարակական գործիչ Եփրեմ խանը (Եփրեմ Դավթյան՝ ծնված 1886 թ., Շամխորի շրջանի Բարսում հայկական հայտնի գյուղում), որը Թեհրանի դեմ գործող զորքերի զինվորական ընդհանուր հրամանատարն էր, և որին համարում էին Պարսկաստանի Նապոլեոն: Այդ իրադարձությունները փոթորկում էին Պարսկաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը, իսկ հայերը վճռական դեր էին կատարում հեղափոխական շարժման մեջ: Դեռևս, ձեռք բերելով տաճկական հյուպատոսարանի վկայական՝ Հակոբ Հակոբյան ծածկանունով, Նիկոլ Դումանի (որ գործում էր Թավրիզի շրջանում՝ Կարա-Բաբա անունով), Բշխանի և այլոց հետ Դիմանի վրայով մտնում է Վանա լճի շրջան: Այստեղ նրանց ընկերակցում է Դրոն, և բոլորը միասին այցելում են Աղթամարի վանք: Այնուհետև պայմանավորվում են մեկնել Բայազետ և Էրզրումով անցնել Կ. Պոլիս⁵:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակն էր: Դեպի Կ. Պոլիս ճանապարհի մի մասը նրան ուղեկցում է Դրոն, որին քրդերը մեծ հարգանքով են վերաբերվում: Մամսունում Տ. Դեռևս հանդիպում է Խաժակին (Գարեգին Չազայան՝ ծնված 1867 թ.,

⁴ Դեռևս Տ., Կենսաբանական գործունեություն (Հայրենիք, Բոստոն, 1944, N 1(240), յունուար-փետրուար, էջ 77-82):

⁵ Նույն տեղում, էջ 90:

1915 թ. Մեծ եղեռնի զոհ), որին նույնպես հաջողվել էր ձերբագրատվել Լիժինյան դատավարության կապանքներից ու բանտային կյանքի հնարավոր շրթաններից և հայտնվել Սև ծովի առափնյա Օրդու քաղաքում, որտեղ մեծ թվով հայություն կար. մի մասը՝ լուսավորչական, մյուսը՝ բողոքական դավանանքի պատկանող: Խաժակը Տ. Դևոյանցին առաջարկում է այդ քաղաքի ազգային վարժարանների տեսչի պաշտոնը՝ ավելի քան 20-25 դասատուների և մոտ 800 աշակերտների նկատմամբ վերահսկողության իրավունքով: Տեսչի պաշտոնը ստանձնելու համար Տ. Դևոյանցը հանձնում է համապատասխան քննություն և ստանում «Մաթեմատիկայի մասնագետ» տիտղոսը⁶:

1913 թ. գարնանը Տ. Դևոյանցը գտնվում էր Կ. Պոլսում, իսկ սեպտեմբերին արդեն Օրդու քաղաքում էր, որտեղ ստանձնում է ազգային երկու դպրոցների տնօրինությունը: Այդ ժամանակամիջոցում նա շարունակում էր աշխատակցել մի շարք ռուսական թերթերի. թղթակցություններում կային փաստեր և զանազան տվյալներ թուրքական գորքերի տեղաշարժերի մասին: Մակայն սկսվում է Առաջին աշխարհամարտը, և փորձելով խուսափել գորակոչից (1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, համապատասխան օրենքի համաձայն, հայերին նս սկսում են գորակոչի ենթարկել, մինչդեռ նախկինում նրանք դրա փոխարեն զինվորական տուրք էին վճարում)⁷՝ նա հարցումով դիմում է Բաթում և խնդրում իրեն ուղարկել պարսկահայատակի անձնագիր, որը շուտով ստանալով՝ ներկայանում է Կ. Պոլսի ռուսական փոխիյուպատոս Մաքսիմովին: Վերջինս նրան աջակցում է բոլոր գործերում: Նշենք, որ ռուսական գորքերի կողմից Էրզրումը գրավելուց (18.II.1916) հետո Մաքսիմովը Կովկասյան բանակի սպայակույտում էր: Տ. Դևոյանցը մտերմանում է նրա հետ, և երբ 1917 թ. փետրվարյան օրերին Մաքսիմովը ձերբակալվում է բանակի զինվորների և բանվորների խորհրդի կողմից, Տ. Դևոյանցի միջնորդությամբ նրան ազատում են կալանքից⁸: Բաթումի ճանապարհին Տ. Դևոյանցը շարունակում է հայթայթել տարաբնույթ նյութեր թուրքական գորահավաքի, ինչպես նաև Մամսունի, Օրդուի, Տրապիզոնի, Ռիզիեի իրադարձությունների մասին՝ ռուսական բանակի հետախուզական մարմիններին ներկայացնելու համար: Նա իր հետ վերցնում է Մակու-Թավրիզ-Վան-Բայազետ-Էրզրում-Տրապիզոն-Կ. Պոլիս ճամփորդության մասին հուշագրությունը՝ ռուսական բանակի հետախուզական մարմիններին ներկայացնելու համար: Բաթումում նրան սպասում էին, քանզի այդ մասին Մաքսիմովը տեղեկացրել էր Բաթումի զինվորական իշխանություններին⁸: Բաթումում եղած ժամանակ, կապված Լիժինյան դատարանի կողմից դատապարտված լինելու և դեռևս օրինապես արդարացված չլինելու հանգամանքի հետ, նրան ներում շնորհելու միջնորդությամբ է հանդես գալիս Պետական դումայի անդամ Միքայել

⁶ Նույն տեղում, մարտ-ապրիլ, 1944, 2 (241), էջ 88-90:

⁷ Տե՛ս Դևոյանց Տ., Հետախույզի մը յուշերը (Վէմ, Փարիզ, 1938, N 2, յունուար-մայիս, էջ 48):

⁸ Նույն տեղում, էջ 49:

Պապաջանյանը, և Տ. Դևոյանցն արդեն կարող էր անարգել վերադառնալ Ռուսաստան:

1914 թ. հոկտեմբերին՝ Կ. Պոլսից վերադառնալուց որոշ ժամանակ անց, Տ. Դևոյանցը նորից փորձում է մտնել Թիֆլիսի զինվորական դպրոց⁹, սակայն այդ մտադրությունը իրագործել չի հաջողվում: Հանգամանքների բերումով նա կրկին հանդիպում է իր նախկին դասընկերոջը՝ Դրոյին: Դրոն Տ. Դևոյանցին իր հետ տանում է Բգդիթ, նրան է նվիրում մի ձերմակ ձի՝ Զեմյակի¹⁰ հեծյալ հարյուրյակում ծառայելու համար, և պատվիրում գրել այդ գորամասի կոիվների պատմությունը¹¹:

Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ կազմավորվում է գեներալ Պյոտր Օզանովսկու գլխավորությամբ գործող գորամասը, որի սպայակազմը հաստատվում է Բգդիթում: Ազգային բյուրոյի կողմից ընտրվում է «Կարգադրիչ մարմին», որը պետք է զբաղվեր կամավորական ջոկատների կազմակերպման և ուղղորդման գործերով: Այդ մարմնի հրահանգով Բգդիթում ստեղծվում է Հայկական սպայակազմ, որտեղ Տ. Դևոյանցը ռուսական զինվորական իշխանությունների հետ հարաբերությունները կարգավորողը, ավելի ճիշտ՝ ռուսական Չորրորդ կորպուսի սպայակազմի հետ հարաբերությունների ապահովման պատասխանատուն էր: Տ. Դևոյանցը թուրքական ուժերի մասին Բգդիթի Հայկական սպայակազմի միջոցով ձեռք բերած արժեքավոր տեղեկությունները հաղորդում էր Պ. Օզանովսկու գլխավորած կորպուսի հետախուզական բաժնի պետ՝ գլխապետ (կապիտան) Վլադիմիր Օզոլին: Հայերի և Հայկական հարցի նկատմամբ շատ լավ տրամադրված այս անձնավորության ջանքերով Քանաքեռում հիմնվել էր սպաների պատրաստման դպրոց հայ կամավորական խմբերի համար. այստեղ Օզոլը նաև դասախոսում էր: Հաճախելով սպայական դասընթացներին՝ Դևոյանցը գիտելիքներ էր ստանում հետախուզական գործի կազմակերպման մասին: Միաժամանակ, այստեղ ձեռք բերված տեղեկությունները, պայմանավորվածության համաձայն, ուղարկվում էին Ռոստոմին, որը կամավորական խմբերի Կարգադրիչ մարմնի անդամ էր¹²:

Որոշ ժամանակ անց Տ. Դևոյանցը հայտնվում է Կովկասյան ռազմաճակատի ընդհանուր սպայակազմի հետախուզական բաժանմունքի պետ, գնդապետ Դ. Դրացենկոյի ուշադրության կենտրոնում, որը, հայ հետախույզի մասին հարցում անելով Վ. Օզոլին, խնդրագրով դիմում է Ռոստոմին՝ Տ. Դևոյանցին Բգդիթի Հայկական սպայակազմից դուրս բերել և իր տրամադրության տակ դնել՝ հետախուզական հատուկ աշխատանքների համար, մասնավորապես Մանազկերտի շրջանում գոր-

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նանույան Հարություն. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայտնի էր որպես հեծյալ հարյուրյակի պետ, որի կազմում էր նաև Տ. Դևոյանցը: Զեմյակը զոհվեց 1917 թ. (տե՛ս Աշխատավոր, Թիֆլիս, 3. VI. 1919, N 108):

¹¹ Դեյեանց Տ., Հետախույզի մը յուշերը, էջ 49, տե՛ս նաև **Նույնի**՝ Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, Բոստոն, 1943, N 5, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 52):

¹² Դեյեանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, 1943, N 5, էջ 52-53):

ծելու նպատակով՝ կապը Մուշի և Բիթլիսի միջև ապահովելու համար: Դրանից հետո Դրացենկոյի պահանջով Տ. Դևոյանցը և Ռոստոմը մեկնում են Կարս, որտեղ գտնվում էր բանակի ողջ սպայակազմը: 1915 թ. ամռանը Տ. Դևոյանցը ուղևորվում է Մանազկերտ, որը նոր էին գրավել ռուսական զորքերը (Բուլանուխ-Մանազկերտի ազատագրմանը նախորդել էր Վանի գրավումը), և ռուսական հրամանատարության ու հայ ազգային մարմինների փոխադարձ համաձայնությամբ, սկսում է զբաղվել Մուշի և Բիթլիսի միջև կապի հաստատմամբ՝ փորձելով տեղեկություններ հայթայթել նաև Էրզրումի ռազմաճակատի վերաբերյալ¹³, քանի որ նրան էր հանձնարարվել Էրզրումի հետախուզությունը: Տ. Դևոյանցին հաջողվում է Խնուսի, Մուշի և Բիթլիսի շրջաններ ուղարկել 10-15 հետախույզներ՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Մանազկերտի (Վանա լճի) շրջանում գտնվում էին Հալեպից, Տիգրանակերտից, Խարբերդից, Մալաթիայից, Մուշից ու այլ հայաբնակ վայրերից տարագրված տասնյակ հազարավոր հայ փախստականներ, և այդ հանգամանքը խիստ կարևորել էր մշտական կապի ապահովումը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի և Վ. Փափագյանի (Կոմս) հետ՝ Մուշ-Սասուն տարածքի նկատմամբ վերահսկողության ապահովման նկատառումներից ելնելով¹⁴: Այդ խնդրի իրագործման համար Դևոյանցին են տրամադրվում նաև հինգ կամավորներ¹⁵: Ստացված արդյունքների մասին զեկուցագրերը ներկայացվում էին գնդապետ Դ. Դրացենկոյին, Ազգային բյուրոյին և ՀՅԴ բյուրոյին¹⁶:

Հայ հետախույզի՝ Տ. Դևոյանցի կենսագրության մեջ հատուկ տեղ է զբաղեցնում հենց 1915 թ. ապրիլ-մայիս ժամանակահատվածը, երբ նա իր 5 զինակիցներով հայտնվում է Մանազկերտում՝ Մուշի և Բիթլիսի միջև կապ հաստատելու հեռահար նպատակով: Այնուհետև Դևոյանցը Կովկասյան բանակի հրամանատարության կողմից գործուղվում է Էրզրում՝ հետախուզության, իսկ արդեն Էրզրնկան գրավելուց հետո հիմնավորվում է նաև այնտեղ: Սակայն շուտով, կապված Վան-Մանազկերտի շրջանից ռուսական զորքերի հայտնի «անակնկալ մեծ նահանջի» հետ, Ռոստոմի և Արամի (Արամ Մանուկյան) առաջարկությամբ շտապ Մանազկերտ է մեկնում Կ. Սասունին՝ իր կուսակցական ընկերների հետ՝ պարտականություն ունենալով քննել Տիգրան Դևոյանցի գործը: Վերջինս տվյալ պահին լինելով զոր. Օգանովսկու գլխավորած 4-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչ՝ իբր թե սխալ, անձիշտ զեկուցումներ էր ներկայացրել ռուսական հրամանատարությանը և ջանք չէր գործադրել, որպեսզի ռուսական զորքերը շարժվեին դեպի Մշո դաշտ՝ իրենց գործողությունները համաձայնեցնելով դեպի Դատվան և Բիթլիս առաջացող հայկական կամավորական զնդերի հետ: Հարկ է

¹³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական արխիվ (Բոստոն), Թրդթածրար, ՄՎ.78- 8:

¹⁴ Դևոյանց Տ., Կենսաբնագրեր, 1943, N 5, էջ 54:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

նշել, որ հիմնովին սխալ են Կ. Սասունու մեղադրանքները Տ. Դևոյանցի հասցեին, թե իբր վերջինիս հանձնարարված էր «ամեն ջանք թափել», որպեսզի «ռուսական բանակը տրամադրվեր առաջ գնալու», որը, սակայն, չի հաջողվում¹⁷։ Իբր Տ. Դևոյանցը չափազանցել էր թրքական հարձակողական ուժերի թիվը՝ 70000 զինվոր. այն իբր եղել է 30000-ի մոտ, և դա էլ իբր պատճառ է դարձել ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջի համար ամբողջ ճակատում¹⁸։ Սա, իհարկե, անլուրջ մոտեցում էր, և չի կարող դիտվել որպես փաստարկված պատճառաբանություն։ Տ. Դևոյանցը՝ ինքն էլ հետևողականորեն ու վճռականորեն, տարբեր առիթներով հերքում էր դա¹⁹։ Նա բազմաթիվ ապացույցներ է բերում այն մասին, որ անկախ որևէ հանգամանքից, ռուսական բանակը միշտ էլ ամենաճիշտ և ստույգ տեղեկություններ ուներ թշնամու ուժերի դասավորության, քանակի և այլնի մասին՝ իրենց գործառնների NN-ով, մնում էր միայն հետևել թիկունքում թշնամու ուժերի փոփոխություններին, ինչով և մանրակրկիտ կերպով զբաղվում էին հետախուզական գործի կազմակերպիչները։ Տ. Դևոյանցը համոզված էր, որ «անկարելի էր սխալվել թշնամու ուժերի տեղավորման, դասավորման մասին, իսկ կովի միջոցին միշտ ունեինք գերի կամ փախստականներ, որոնց միջոցով ճշտում էինք թշնամու նոր դասավորությունը»²⁰։

Առնվազն միամտություն է ռուսական զորքերի 1915 թ. հուլիսյան (20-23) նահանջը միակողմանիորեն կապել Տ. Դևոյանցի հաղորդած տեղեկությունների և նրա հետախուզական գործունեության հետ։ Կ. Սասունու անհիմն մեղադրանքների կապակցությամբ Գ. Լազյանը գրում է. «Կը կարծենք, թե այս մեղադրանքները չափազանցություն են. ռուս հրամանատարությունը այս կամ այն զինվորական կարևոր շարժումը՝ նահանջ կամ հառաջխաղացում՝ չի կատարել միայն մեկ տեղեկության վրա հենվելով»²¹։ Անշուշտ, սխալ է նաև Վ. Փափագյանը, որը, մեղմ ասած, անլուրջ պատճառաբանությամբ, Տ. Դևոյանցին մեղադրում է ռուսական զորքերի նահանջի մեջ՝ կարծելով, թե գեներալ Պ. Օզանովսկին և առահասարակ ռուսական բանակի հետախուզական ծառայությունը իրենց ողջ գործելակերպը կառուցել էին՝ հենվելով միմիայն Դևոյանցի տեղեկությունների վրա, ինչը հետագայում վերոհիշյալ զորավարը փորձել է սովետա և անհեթեթ «արդարացումներով» հերքել²²։ Բոլորովին անընդունելի է նաև այն տեսակետը, որի համաձայն, զորավար Անդրանիկը ռուսական զորքերի այդ հայտնի նահանջի ու իրադարձությունների զարգացման վրա ազդող վճռորոշ պատճառ է համարել Կովկասյան բանակի շտաբին կից հետախուզության աշխատակից, գեներալ Պ. Ի. Օզանովսկու գլխավորած 4-րդ

¹⁷ Սասունի Վ., Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918). Տաճկահայոց գաղթաշարժը եւ անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետության կազմութեան մէջ, Բոստոն, 1927, էջ 77:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 80-81:

¹⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական արխիվ (Բոստոն), Թղթածրար, ՄՎ.78- 8:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Լազյան Գ., Հայաստան և Հայ դատը, Ե., 1991, էջ 182:

²² Փափագեան Վ., Բւժյուշերը, հ. երկրորդ, Պէրոյթ, 1952, էջ 412-415:

կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչ, պրապորշչիկ Տիգրան Դևոյանցին: Առավել ևս, երբ ինքը՝ Անդրանիկը, Տ. Դևոյանցին նաև իր կողմից ներկայացվող մեղադրանքների կապակցությամբ նշում է, որ դա կարող է լինել ցարական կառավարության հերթական դավը հայ ժողովրդի դեմ²³: Ասենք, որ գորավար Անդրանիկը 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին տեղի ունեցած՝ Հայոց ազգային համախորհրդակցության (ՀԱՀ) նիստերի օրերին կրկին անդրադառնում է 1915 թ. հուլիսին Վան-Մանազկերտ ուղղությամբ ռուսական զորքերի խուճապահար նահանջի պատմությանը և այդ հարցի հետ կապված՝ կրկին մեղադրում Տ. Դևոյանցին: Տ. Դևոյանցը չի երկնչում մեղադրանքների տարափից և գրավոր դիմում է ներկայացնում ՀԱՀ-ի նիստի նախագահին՝ մեղադրանքների առնչությամբ հիմնավոր բացատրություն տալու պահանջով. «Պ. նախագահ, որովհետև Վանի ընդհանուր նահանջի մասին պ. Անդրանիկի կողմից հայտարարություն եղավ, իբր թե ես սխալ տեղեկություն եմ տվել թշնամու ուժերի մասին (2-րդ դիվիզիա) և հետևաբար նահանջի պատճառը ես եմ եղել, կիսնդրեի կրկին բարեհաճեիք ժողովի համաձայնությամբ թույլ տայիք ինձ, որպես բացատրություն, տայի իմ բացատրությունները այդ ընդհանուր նահանջի մասին»²⁴: Բայց քանի որ Տ. Դևոյանցը պատգամավոր չէր, ուստի այդ հարցի շուրջ պարզություն մտցնելու իրավունքը նա վերապահում է իր դասընկեր ու զինակից Դրաստամատ Կանայանին (Դրո), որից հետո ՀԱՀ-ը հարցը համարում է փակված: Չբավարարվելով խնդրի այդպիսի հանգուցալուծումով և իրեն մեղավոր չզգալով՝ Տ. Դևոյանցը «Հորիզոն» թերթի 1917 թ. նոյեմբերի 16-ի համարում հանդես է գալիս ծավալուն հոդվածով: Նա հայտնում է իր տեսակետը, որ եթե գեներալ Պ. Օգանովսկին ժամանակին ուշադրություն դարձներ հայ հետախույզների տեղեկություններին և հարկ եղած միջոցառումները ձեռնարկեր, ապա չէին լինի ինչպես ողբերգական խուճապային նահանջը, այնպես էլ այդ օրերի՝ հայ բնակչության կոտորածները: «Մանազկերտից առաջ շարժվելիս, գրում է Տ. Դևոյանցը, - ամենակարևորը՝ պետք է ապահովվեր մեր զորքերի աջ թևը Մանազկերտ-Խնուս գծի վրա, որպեսզի թույլ չտրվեր թշնամուն Քյոփրիքյոյի ուղղությունից դուրս գալ մեր թիկունքը: Գեներալ Օգանովսկին և իր շտաբի նաչալնիկ, կաթվածահար, բայց Յուդենիչի բարեկամ գեներալ Ռյաբինսկին այդ չարեցին: Նրանք մինչև անգամ Եփրատ գետի միւս ափում Կարաչաբանի ուղղությամբ չթողեցին փոքրիկ ձիավոր խուզարկու խմբեր, այլ մեկ բատալիոն հետևակ դնելով Մանազկերտի մեջ, որպես պահեստ, շարժվեցին Մշո վրա՝ առանց կազմակերպելու մատակարարման գործը և առաջ անցան Մանազկերտից մոտ 200 վերստ...»²⁵, որից օգտվեցին թուրքերը և հակահարձակման անցնելով՝ կրակի տակ առան հարկադիր

²³ Միմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Ե., 1996, էջ 464-465:

²⁴ Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը, Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթղթեր ու նյութեր, պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյանի խմբագրությամբ (Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1992, N 1-2, էջ 150):

²⁵ Հորիզոն, Թիֆլիս, 17.XI.1917, N 246:

նահանջի ճանապարհը բռնած ռուսական զորքերին ու գաղթականների սովալլուկ խմբերին: Հետևանքն այն է լինում, որ ռուսական բանակի զլխավոր հրամանատարությունը պաշտոնանկ է անում գեներալ Պ. Օգանովսկուն, որն այդ օրերին ռազմա-ճակատ եկած Կ. Սասունու և Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ հանդիպման ժամանակ (որին ներկա է եղել նաև Դևոյանցը), ինչ-ինչ նկատառումներից ելնելով՝ «ռուսական բանակի նահանջի» խընդրում մատնացույց է անում վերջինիս: Այդուհանդերձ, Տիգրան Դևոյանցը պարզևատրվում է Սբ. Աննայի «Քաջության համար» շքանշանով և Էրզրումի գրավումից հետո նույն պաշտոնով տեղափոխվում է բանակի շտաբ: Այդ մասին «Հորիզոնի» 1917 թ. նոյեմբերի 17-ի համարում Դևոյանցը գրում է հետևյալը. «Այստեղ պետք է նկատի առնել մի այլ պարագա: Ես՝ գտնվելով խուզարկու գործի վարիչի պաշտոնով Մանազկերտում, ոչ մեկ կապ չունեի Վանի շրջանի ռազմեղկայի հետ, միայն թե պարտք էի համարում իմ ստացած լուրերի պատճենները հայտնել Արարատյան գնդին (Վարդանին) ի գիտություն: Իսկ ինչ վերաբերում էր իմ պաշտոնին, ես ապրելով Մանազկերտում, անկախ էի իմ պաշտոնի մեջ և ստացված լուրերը, եթե կասկածելի էին, վերապահությամբ հաղորդում էին կորպուսի շտաբին, որն ուներ իրեն խուզարկու գործերի վարիչները, որոնք ստուգում էին իմ լուրերը այլ աղբյուրներից, ապա հաղորդում գորամասերին»²⁶: Այնպես որ, դիմելով ՀԱՀ-ին՝ Դևոյանցը ներքին համոզմունք ուներ իր իրավացիության մեջ և վստահաբար մերժում էր ինչպես Կ. Սասունու, այնպես էլ այլոց՝ առաջին հայացքից «անհերքելի և անխոցելի ապացույցները» Վան-Մանազկերտի 1917 թ. հուլիսյան իրողությունների ժամանակահատվածում թույլ տրված շահարկումների, այդ թվում՝ իբր թե 20.000 փութ ցորեն վատնելու, դրամաշորթության, կողոպուտների և սպանությունների հարցում՝ վկայակոչելով տարբեր փաստացի տվյալներ և ազգային գործիչների: Տիգրան Դևոյանցը իր թողած ձեռագիր վկայակոչումներում, որոնք պահվում են նաև Հայաստանի ազգային արխիվի պահոցներում, հերքում է իրեն ներկայացված մեղադրանքը, թե իբր թուրքական զորքերի մասին ինքը ուռճացված թվեր (70 հազար զինվոր) է տվել, մինչդեռ, ընդհակառակը, Ս. Վրացյանին, Ռ. Տեր-Մինասյանին և Վ. Փափազյանին ներկայացվել են թուրքական՝ ընդամենը 25-35 հազարի չափով գործի մասին տվյալներ: Ինչ վերաբերում է հայտնի նահանջին, Տ. Դևոյանցը այդ չարաքաստիկ նահանջի պատճառներից ամենագլխավորը համարում է հենց այն, որ գեներալ Օգանովսկին, առանց ապահովելու իր կորպուսի աջ թևը, առանց պատնեշ դնելու Եփրատի մյուս ափին՝ Մանազկերտի մոտ (Նուրեդդին գյուղի ուղղությամբ), Մանազկերտում թողնելով միայն մեկ գումարտակ զինվոր (600 հոգի), տեղաշարժվել է դեպի Մուշ և Բիթլիս²⁷: Վերն ասվածի կապակցությամբ միանգամայն տրամաբանված է Տ. Դևոյանցի եզրակացությունը. «...Որովհետև ես պատգամավոր չեի, խորհրդաժողովը մերժեց ինձ ձայն տալ այդ մասին բացատրու-

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. Կ-1457, ց. 2, գ. 28, թ. 12-17 հալ.:

թյուններ ներկայացնելու համար, իսկ նախագահը խոստացավ ձայն տալ ինձ հաջորդ նիստի ժամանակ, կրկին խոսք չտրվեց ինձ: Ընկ. Դրոն, ստանալով ինձանից այդ հարցի նկատմամբ իմ ունեցած փաստաթղթերը՝ հերքեց պ. Անդրանիկի ասածը, և խորհրդաժողովը հարցը համարեց փակված»²⁸: Տ. Դևոյանցը ցավով գրում է. «Բայց հարց է ծագում, կարելի էր, արդյոք, այդպես թեթև կերպով անցնել մի խնդրի վրայից, որ դարձավ այդքան մեծ դժբախտությանց պատճառ ամբողջ գրավված վայրերի ազատված հայերի համար: Կարծում եմ՝ ոչ, նամանավանդ, եթե նկատի ունենանք ժողովրդի մեջ մինչև օրս էլ շարունակվող շշուկները, որ իբր թե այդ նահանջը եղել է նախօրոք կազմակերպված և մտածված: Կարծում եմ, որ ամենալավ ելքերից մեկը այն կլիներ, որ Ազգային խորհրդաժողովը կազմեր մեկ հանձնախումբ, որին հանձններ այս նահանջի պատճառները մանրամասն կերպով քննել գեթ ապագա պատմության համար»²⁹:

1919 թ. նոյեմբերին Երևանում բացված ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովի³⁰ կուսակցական դատական ատյանը քննարկում է տվյալ գործը, սակայն այն անավարտ է մնում, ըստ երևույթին, ներկայացված փաստարկումների կիսատպոստության պատճառով³¹: Հատկանշական է, որ ժամանակակիցներից ոչ բոլորն են համաձայնվում Տ. Դևոյանցին ներկայացված մեղադրանքներին: Այսպես, Ս. Վրացյանը գրում է. «Դեռ նախքան մեր Երևանի ընկերներից էր: Իբրեւ տարագիր, ապրել էր Թուրքիայում, ուր լայն ծանոթություններ ուներ: Այժմ սպայ էր, 4-րդ կորպուսի հետախուզական մասի վարիչ: Ճարպիկ էր քանզեւ երիտասարդ էր: Արագ լուրեր էր հայթայթում թշնամու ոյժերի, ծրագիրների և գործողությունների մասին, որոնց շուրջ երբեմն կասկածներ ու վեճեր էին ծագում: Հակառակ որ ինքը վճռական հերքումներ է հրատարակել, մինչեւ այժմ էլ նրան մեղադրում են, որ անձիշդ տեղեկություններով թրքական ոյժերի և գործողությունների մասին՝ պատճառ է եղել Տարօնի շրջանի հայութեան բնաջնջման: Ես անձնապէս փաստ չունեմ նրան մեղադրելու այդ ուղղութեամբ»³²: Հարցի առնչությամբ բազմանշանակ և սպառնիչ պարզաբանումներ է տալիս Տ. Դևոյանցը՝ բերելով հիմնավոր և համոզիչ հակափաստարկները. «Ես... ուղարկւած էի բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Դրացենկոյի, Ազգ. և Հ.Յ.Դ. Բիւրօներու կողմէն Մանագկերտ՝ կապւելու Մշոյ և Սասնոյ ուժերուն հետ, գիտակ պահելու զանոնք կատարած շարժումներուն և անոնցմէ ստացած տեղե-

²⁸ Հորիզոն, Թիֆլիս, 17.XI.1917, N 246:

²⁹ Նույն տեղում: Նշենք, որ ըստ Ա. Հարությունյանի՝ զեներալ Պ. Օգանովսկուն Վան-Մանագկերտ նահանջի համար մեղադրական ներկայացնելը անհիմն է, չպատճառաբանված (Հարությունյան Ա., Մարիդամիշի ճակատամարտի դերը Կովկասը թուրքական ներխուժման վտանգից փրկելու գործում (1914 թ. դեկտեմբեր) (Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1967, N 2, էջ 102):

³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ- 1457, ց. 2, գ. 22, թ. 1-2, 4-9 հալ., գ. 28, թ. 12-17 հալ.:

³¹ Դեռնանց Տ., Հետախույզի մը յուշերը (Վեմ, 1938, յունուար-մայիս, N 2, էջ 48-55, N 3, յունիս-սեպտեմբեր, էջ 58-73):

³² Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով. Դէպքեր. Դէմքեր. Ապրումներ, հ. Գ, Պէրոյթ, 1963, էջ 96-97:

կուրսինները հաղորդելու յիշեալ մարմիններուն եւ Դրացենկոյին: Այդ չէր նշանակեր «լռելեայն կը հասկցուէր, որ *Տ.Դ. ամէն ջանք պիտ թափէր, որ ռուսական բանակը տրամադրէր յառաջ խաղալու*»: Ո՞վ էի ես, ի՞նչ իրաւունքներ ունէի ձեռքս, որո՞ւ հետ կը տեսնէի Մանազկերտի մէջ – յառաջապահ բանակի սպաներու հետ միայն: Եթէ ես զօրք ունենայի, կամ իրաւունք, վրստահ եղէք, ձեռքէս եղածը կընէի բանակը յառաջ շարժելու համար, բայց ձեռքիս ոչ մէկ իրաւունք չկար: Մի մոռացէք, որ նոր էի սպայ եղած եւ նոր եկած Մանազկերտ, ուր մնացի ընդամենը երկու եւ կէս ամիս: Բանակը առաջ խաղցնելու պարտականութիւնը Կ. Սասունիներուն էր վերապահւած, թիկունքի գործիչներուն, եւ միայն մէկ պարտականութիւն ունէի՝ ստացած լուրերս տեղեկագրել ուր հարկն է, մնացեալը կը մնար Ազգային եւ Հ.Յ.Դ. Բիւրօներուն, որոնք շատ աւելի լաւ կապեր ունէին կեդրոնի սպայակոյտի հետ, քան թէ ես: Անոնք է, որ պէտք է ստացուած լուրերը ոչ թէ կարդային, որպէս լրագրական լուրեր, այլ կեդրոնի սպայակոյտի միջոցով օգտագործէին, որ «բանակը տրամադրէր առաջ խաղալու»³³: Իսկ ահա թէ ինչ է գրում Հովի. Քաջագունին. «Ռուսների ընթացքը (նահանջը - Վ. Վ.) բացատրելու համար բնաւ անհրաժեշտ չէր ենթադրել, թէ նրանք ծրագիր ու դիտավորութիւն են ունեցել մեզ կոտորելու, այլ բաւական էր միայն ենթադրել, թէ նրանք չեն ունեցել նպատակ փրկել թուրքահայութիւնը ինչ գնով էլ լինի: Իսկ այդպիսի նպատակ նրանք, իհարկե, չեն ունեցել, մենք ենք եղել, որ վերագրել ենք նրանց մեր ցանկութիւնները, եւ երբ իրականացրած չենք տեսել այն՝ դաւադրութիւն ենք որոնել»³⁴: Կարծում ենք՝ սրանով ամեն ինչ ասված է, քանզի ակնհայտ է, որ եթէ ռուսները կարողանային իրադարձությունների զարգացման այլ ռազմավարություն մշակել, անկասկած, կանէին, և դրանում հայ բնակչությունը խոչընդոտ չէր լինի, մանավանդ որ նրանք լիովին համոզված էին հայերի հավատարմության մէջ՝ գտնելով նաև, որ հայ բնակչության պահպանումը տվյալ տարածքում անհետաձգելի և անհրաժեշտ խնդիր է:

Տ. Դևոյանցի եզրակացությունները հիմնավոր են. «Մանազկերտի նահանջէն յետոյ ես այլեւս ո եւ է յանձնարարութիւն չունէի Ազգ. եւ Դաշն. Բիւրօներէն եւ անցայ 4-րդ կորպուսի սպայակոյտի մէջ: Եթէ այդպիսի սխալ արած լինէի, վստահ եղէք, որ ոչ թէ միայն զիս չէին պահեր որպէս հետախոյզ, այլ դատի կուտային կամ կը վռնտէին հետախուզական բաժանմունքէն: Ընդհակառակը, վերջը՝ Էրզրումը գրաւելէ երեք ամիս առաջ, ինձ յանձնեցին միաժամանակ Էրզրումի հետախուզութիւնը եւ աստիճանաբար ես բարձրացայ մինչև Կովկասի ճակատի հակահետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտօնը»³⁵: Տ.Դևոյանցը, որը միակ հայ սպան էր ռուսական հետախուզական ծառայության մէջ, և պատերազմի առաջին իսկ օրից մինչև վերջ գտնվում էր այդ համակարգում, պնդում էր, որ ռուսական բանակի

³³ Դեյեանց Տ., Հետախոյզի մը յուշերը (Վէմ, 1938, N 3, յունիս-սեպտեմբեր, էջ 69-70):

³⁴ Քաջագունի Յովհ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, էջ 9:

³⁵ Դեյեանց Տ., Հետախոյզի մը յուշերը, էջ 72:

նահանջը պայմանավորված է եղել զուտ ռազմագիտական նպատակով՝ անհրաժեշտաբար, իսկ ինքը դրա հետ որևիցե առնչություն չուներ: Տեղին է նշել, որ ինքը՝ Դևոյանցը, շատ հասկանալի պատճառներով կարող էր ամենևին էլ լիակատար տեղեկացված չլինել ռուսական զորքի ողջ անցուդարձից, ինչը կատարված իրադարձությունների հետևանքների գնահատման տեսանկյունից նրան չի կարող դարձնել գլխավոր պատասխանատու, առավել ևս մեղադրյալ:

Ինչևէ, Էրզրումում Դևոյանցը օգտաշատ գործունեություն է ծավալում՝ տարածաշրջանի մասին հավաքելով արժեքավոր տեղեկություններ: Էրզրումում ստեղծվում է Հայ զինվորական խորհուրդ, որը պետք է կառավարեր ամբողջ Կովկասյան ճակատը՝ սեփական, հայկական ուժերով: Իր հուշագրության մեջ Դևոյանցը պատմում է, որ ինքը կարգադրում է ձերբակալել Էրզրումցի 6 հայտնի տաճիկ պարագլուխների, որոնք մեղադրվում էին հայկական կոտորածների մեջ և հանձնում է զինվորական դաշտային դատարանին, որի վճռով էլ նրանք կախաղան են բարձրացվում: Երբ Դևոյանցը դառնում է Կովկասյան բանակի սպայակոյտի հակահետախուզական բաժանմունքի պետ, համապատասխան միջոցառումներ է ձեռնարկում՝ ձերբակալելով Երզնկայի շրջանի՝ հակառակորդի գրեթե բոլոր լրտեսներին, որոնց գործի քննությամբ Թիֆլիսում զբաղվում են 65 քննիչներ, սակայն հետագայում այդ գործակալները կասկածելի հանգամանքներում ազատ են արձակվում³⁶: Ըստ երևույթին՝ դա կապված էր վրացական կողմի ցանկության հետ՝ չվտանգել վրաց-թուրքական բավական շահավետ բարեկամական կապերը:

Տիգրան Դևոյանցի գործունեության այդ փուլը ևս լի է հիշարժան փաստերով և իրադարձություններով: Երբ 1918 թ. ապրիլի 25-ին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրով դատարկվում է Կարսի մարզը, ռազմաքաղաքական իրադրությունը սկսում է դասավորվել ոչ ի նպաստ հայերի: Վրացիները այդ շրջանում սկսում են կատարել «տրոյական ձիու» դեր, որի մասին հիշատակում է Տ. Դևոյանցը. «Այստեղ շատ տխուր դեր էին կատարել Չխենկելի՝ լին եւ գոր. Օդելելի-դչեն (Օդիշելիձե Իլյա Ջ. - Վ. Վ.)³⁷: Վերջին նրա մեղադրում էր արդեն լրտեսութեան մեջ ի նպաստ Գերմանիոյ արեւմտեան ճակատում: Իսկ երբ նա տեղափոխուեց որպէս հրամանատար Կովկասեան ճակատը, եւ բռնեցի նրա

³⁶ Դեյեանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, Բոստոն, 1944, N 3, մայիս-յունիս, էջ 96):

³⁷ Նա դարձավ մենչնիկյան անկախ Վրաստանի ռազմական նախարար, որի առաջին գործերից մեկը եղավ բանտից 6-700 տաճիկ լրտեսների ազատ արձակելը, բացի մեկ-երկու հոգուց, որոնց հետ Դևոյանցը հանդիպում է 1919 թ.՝ Մետեխի բանտում եղած ժամանակ (Դեյեանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, 1944, N 5 (244), սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 85-86, 1945, N 1 (246), յունուար-փետրուար, էջ 54), Մշակ, Թիֆլիս, 29.XII.1918, N 269, 7.I.1919, N 5, 31.I.1919, Кавказское слово, Тифлис, 30.I.1919, N 10):

գաղտնի նամակները, ուղղուած Վէհիբ փաշային, եւ յայտնեցի նրա սպայակոյտի պետ գոր Վիլինսկուն»³⁸:

Անդրկովկասյան հանրապետութիւնների անկախության շրջանում Տ. Դեոյանցին նոր փորձություններ էին սպասվում: Թիֆլիսում նա այցելում է Հայաստանի Հանրապետության զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ Հովսէփ Քիշմիշյանին, որը հայտնում է, թէ շուտով պատերազմի մէջ են մտնելու վրացիների հետ, ուստի անհրաժեշտ է տեղեկություններ հայթայթել վրացական զորքերի դասավորության և զորահավաքի մասին, ինչպէս նաև վրացական ժողովրդական գվարդիայի քանակի և զործողությունների պլանի մասին: Դեոյանցը, օգտագործելով իր բոլոր կապերը Վրաստանի մայրաքաղաքում, շտապ ձեռք է բերում անհրաժեշտ տեղեկատվություն, որն էլ Քիշմիշյանը հույժ գաղտնի ծածկագրով ուղարկում է Երևան՝ ակնկալելով, որ այն, օգտակար կլինի վրաց-հայկական բախումների ժամանակ³⁹:

Այնուհետև Տիգրան Դեոյանցը, որպէս փորձառու հետախույզ, մասնակցում է Հայաստանի Առաջին հանրապետության և արդեն հետախուզական ծառայության ձևավորման բարդ, հակասական և չափազանց դժվարին գործառնություններին՝ դառնալով նորաստեղծ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետերից մեկը, ծավալում հայրենանպաստ գործունեություն:

1918 թ. մայիսին, գնացքով Վրաստանի Հանրապետության տարածքով անցնելու ժամանակ, Տ. Դեոյանցը անակնկալ ձերբակալվում է Սամտրեդիա կայարանում վրաց միլիցիայի և հատուկ ծառայությունների կողմից՝ վրացական բանակի մատակարարման ճյուղի պետի մատնությամբ: Մա ժամանակին, Տ. Դեոյանցի հատուկ հրամանով, որպէս տաճկական լրտես, մի շարք այլ անձանց հետ ձերբակալվել էր Երզնկայում: Բանտ տարվելու ճանապարհին Դեոյանցը հասցնում է ոչնչացնել մի շարք կարևոր, ծածկագրված թղթեր, որոնք կարող էին դիվանագիտական բարդությունների առաջ կանգնեցնել ՀՀ ռազմաքաղաքական դեկավար շրջաններին: Տ. Դեոյանցի ձերբակալության օրը «վրաց հեռագրական գործակալութիւնը բաց էր թողել մի հեռագիր, որով հաղորդում էր թէ կապիտան Տիգրան Դեոյեանցը՝ կովկասեան բանակի սպայակոյտի հակահետախուզական բաժանմունքի նախկին պետը, ձերբակալուել է Սամտրեդի կայարանի մէջ, մեղադրուում է լրտեսութեան մէջ եւ պէտք է յանձնուի զինուորական դատարանին»⁴⁰: Նրան տանում են Մետեխի բանտ, որը լեփ-լեցուն էր հայերով: Այնտեղ էին գտնվում նաև մահվան դատապարտված՝ հետախույզ, գնդապետ Շմագայովը և Միխոն (Միխայիլ Քուչարյանց, որն իբր թէ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության անդամ էր և, հետևաբար, ըստ վրացիների՝ ահա-

³⁸ Դեոյեանց Տ., Դրաստամատ Կանայեան (Դրօ) (Հայրենիք, Բոստոն, 1957, N 9, սեպտեմբեր, էջ 15):

³⁹ Դեոյեանց Տ., Կեանքիս դրուագներից, Հայրենիք (Բոստոն, 1944, N 6 (245), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 80-81):

⁴⁰ Նույն տեղում, 1945, N 1 (246), Յունուար-փետրուար, էջ 54:

բեկիչ)⁴¹։ Վերջիններս անգլիացիների հրահանգով պայթեցրել էին Մցխեթի բանտի մերձակա Ջեզվիի կամուրջը՝ խոչընդոտելու համար գերմանացիների ակնկալվող մուտքը Թիֆլիս, որի համար ձերբակալվել էին վրաց իշխանությունների կողմից, դատապարտվել 12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի։ Սակայն նրանք բրիտանական հատուկ ծառայությունների ջանքերով շուտով ազատվում են բանտից, իսկ Տիգրան Դևոյանցի հարցն ավելի է լրջանում։ Նրա մասին տեղեկացվում է Թիֆլիսում գտնվող՝ Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանը, որը բանտում բժավոր տիֆով վարակված Տ. Դևոյանցին Օրթաճալայի բանտը տեղափոխելուց հետո որոշ ջանքեր է գործադրում, որ հիվանդին այցելեն հայ բրժիշկներ։ Այա նրա մասին տեղեկացնում է Հայաստանի իշխանություններին, զինվորական ու արտաքին գործերի նախարարներին, ինչպես նաև Տ. Դևոյանցի հարազատներին ու մտերիմներին, որոնք ամեն գնով փորձում էին բանտից անհապաղ ազատել նրան և տեղափոխել Հայաստան⁴²։ Ջինվորական նախարարին հասցեագրված՝ Հայկական դիվիզիայի պետ, գեներալ-մայոր Մ. Միլիկյանի՝ 1919 թ. մարտի 1-ի N 26/19 զեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ Թիֆլիսում վրացական հակահետախուզության կողմից ձերբակալվել է հայկական զորամասերում, տվյալ պահին՝ Կամավորական բանակում ծառայության մեջ գտնվող Տ. Դևոյանցը և դատապարտվել գնդակահարության։ Միլիկյանը հայտնում էր, որ անգլիացիները բողոքել են դատարանի այդ որոշման դեմ, քանզի հայկական իշխանությունները Դևոյանցի գործի կապակցությամբ դիմել են իրենց՝ խնդրելով ազդել վրացիների վրա՝ Դևոյանցին բանտից ազատելու հարցում։ Դատարանի որոշումը չի կիրառվում Տ. Դևոյանցի հիվանդության պատճառով։ 1919 թ. մարտի 7-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Մ. Տիգրանյանը Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորիին ուղղված հեռագրում խնդրում է կասեցնել դատավճիռը⁴³։ Սակայն ՀՀ արտգործնախարարին հասցեագրած 1919 թ. մարտի 25-ի հեռագրում (N 1661), ի պատասխան N 485 դիմումի, Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարի օգնական Կ. Սաբախտարիշվիլին հայտնում է, որ Դևոյանցը մեղադրվում է ռազմական լրտեսության մեջ, հետաքննությունը չի ավարտվել, և գործը պետք է լսվի դատարանի նիստում⁴⁴։ Վերջ ի վերջո, Տիգրան Դևոյանցը փախչում է Մետեխի բանտից⁴⁵։ Մինչ այդ նա մի ընդարձակ նամակով դիմում է ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանին՝ տեղյակ պահելով պատերազմական ատյանի զինվորական քննիչ Կեկելիձեի հարցաքննությունների մասին և խնդրելով, որ Եվանգուլյանը օգնի իր փախուստը կազմակերպելուն, և այդ նպատակի համար խնդրում է 700 ռուբլի դրամ։ Նրա

⁴¹ Տե՛ս Մշակ, 29.XII.1918, N 269, 7.I.1919, N 5, 31.I.1919, N 23, Աշխատավոր, Թիֆլիս, 3.V.1919, N 85, Кавказское слово, Тифлис, 30.I.1919, N 10.

⁴² Դեյեանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, 1945, N 1(246), յունուար-փետրուար, էջ 54)։

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. Դ- 200, ց. 1, գ. 1, թ. 64, գ. 211, թ. 40։

⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 1, թ. 111։

⁴⁵ Դեյեանց Տ., Հետախույզի մը յուշերը (Յունուար-Մայիս, N 2, էջ 71)։

փախուստի կազմակերպիչներից էր Դևոյանցի մերձավորներից մեկը՝ Ասյան։ Օգտագործելով կեղծ փաստաթղթեր, ինչպես նաև կաշառելով բանտի պաշտոնյաներին ու վերակացուներին՝ Տ. Դևոյանցը իրականացնում է փախուստը և Ասյայի հետ հայտնվում է Երևան ուղևորվող գնացքում։ Այդ մասին նա գրում է իր հուշերում. «Եւանգուլեանը ծածկագիր հեռագրել էր Երեւան, եւ Հայաստանի հեռագրական գործակալութիւնը իմ Երեւան հասնելուս միջոցին, արդէն բաց էր թողել հետեւեալ հեռագիրը. «Կովկասեան բանակի սպայակոյտի հակահետախուզական բաժանմունքի նախկին պետ՝ կապիտան Տիգրան Դեւոյեանցը, որը ձերբակալված էր վրացիների կողմից և մեղադրուում էր լրտեսութեան մէջ, յաջող կերպով փախչելով Մեղէխի բանտից, հասաւ Երեւան եւ նշանակուեց Հայաստանի բանակի հետախուզական եւ հակա-հետախուզական բաժնի պետի պաշտօնին»:

Երեւան հասնելուն պէս, ինձ կանչեց իր մօտ մեր պատերազմական նախարար զօր. Արարատեանը, որին ներկայացայ ալիւրի տուպրակից կարած բլուզով։ Այնտեղ էր նաեւ զօր. Կ., Հայաստանի զինուորական կցորդը Վրաստանում։ Նա հանեց իր վրայի սուրը, համբուրեց ինձ եւ յանձնեց իբր նուէր»⁴⁶։ Հիրավի, հայրենասիրական, դաստիարակչական լիցք պարունակող մի իրադարձություն, որ կարող է զարդարել ցանկացած ժողովրդի պատմությունը*։ Առաջին հանրապետության կայացման բարդ գործընթացների պայմաններում, Տիգրան Դևոյանցն իրականացնում է հետախուզական եռանդուն աշխատանքներ Վան-Մուշ-Բիթլիս շրջանում, իսկ 1919 թ. վերջին - 1920 թ. սկզբին հայտնվում է Կ. Պոլսում⁴⁷, որտեղ կազմակերպում է հետախուզական խումբ՝ հայթայթելով Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից արժեքավոր տեղեկություններ թուրքական զինուժի թվաքանակի և նախապատրաստությունների, ինչպես նաև հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին։ Տ. Դևոյանցը կյանքի վերջին շրջանում հանգրվանում է ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում և այստեղ հրապարակում բարձրարժեք հուշագրություն իր հետախուզական գործունեության մասին։

⁴⁶ Դեւոյեանց Տ., Կեանքիս դրուագներից (Հայրենիք, 1945, N1(246), յունուար-փետրուար, էջ 59-60):

* Ասենք, որ տաղանդաշատ այս հայ հետախույզի հետագա գործունեությունը լիովին պարզաբանված չէ։ Դատելով որոշ փաստերից՝ ակնհայտ է դառնում, որ Առաջին հանրապետության անկումից և երկրի խորհրդայնացումից հետո Տիգրան Դևոյանցի, ինչպես նաև հետախույզներ Նազարբեկովի, Դվերնիցկու, Գրիգորի Խաչատուրյանի անունները հայտնվել են ազատված և ծառայության վայրերում թողնված այն սպաների ցուցակում, որոնք պետք է ուղարկվեին Բաքու՝ XI Կարմիր բանակի շտաբի տնօրինության տակ (տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. Կ-113, ց. 3, գ. 3, թ. 40-47, 53, 68-70 և այլն):

⁴⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը, Ե., 2006, 119-130, 181-182, նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետության հետախույզությունը և բանակը 1918-1920 թթ., Ե., 2009, էջ 34-63, նույնի՝ Հայկական հետախուզական խմբի գործունեությունը Կ. Պոլսում Տիգրան Դևոյանցի գլխավորությամբ 1919 թ. երկրորդ կեսին - 1920 թ. սկզբին [Տարեգիրք, Բ (պատմագիտական հանդես), Ե., 2010, էջ 134-150]:

О РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТИГРАНА ДЕВОЯНЦА

ВИРАБЯН В. Г.

Резюме

В годы Первой мировой войны на Кавказском фронте в составе 4-го корпуса русской армии в разведывательном отделе служил известный разведчик Тигран Девоянц, в отношении которого был возбужден судебный процесс. Однако на Всеобщем 9-ом собрании партии Дашнакцутюн Дро (Драстамат Канаян) выступил в защиту Тиграна Девоянца, заявив, что он не повинен в отступлении русской армии в июле 1915 г. в направлении Ван-Маназкерт, имевшем пагубные последствия для армян. В годы Первой Республики сотрудник армянской разведывательной службы Тигран Девоянц возглавлял отдел разведки и контрразведки Генерального штаба Военного министерства. Он был направлен в Ван, Муш, Битлис, далее – в Константинополь, где им была организована разведывательная группа, которая собирала необходимую для Республики Армения информацию о возможной дислокации турецких войск на армянской границе, их военной мощи и т.д.